

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

СЕВИНДЖ САБИР ГЫЗЫ СЕИДОВА

ОТРАЖЕНИЕ ПОНЯТИЯ ВРЕМЕНИ ВО ФРАЗЕОЛОГИИ
СОВРЕМЕННОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА
(СОПОСТАВЛЕНИЕ С АЗЕРБАЙДЖАНСКИМ И РУССКИМ
ЯЗЫКАМИ)

10.02.04 – Германские языки

10.02.19 – Теория языка

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

Баку – 2012

Работа выполнена на кафедре общего языкознания Азербайджанского университета языков.

Научный руководитель: доктор филологических наук, профессор
Нигяр Чингиз гызы Велиева

Официальные
оппоненты: доктор филологических наук, профессор
Афган Али оглу Абдуллаев

доктор философии по филологии
Ильхам Микаил оглу Тахиров

Ведущая организация: Кафедры английской филологии и общего и
русского языкознания Бакинского
славянского университета

Защита состоится 26 05 2012 г. в _____ часов на
заседании Диссертационного совета Д.02.081 по защите диссертаций
на соискание учёной степени доктора наук и доктора философии в
Азербайджанском университете языков.

Адрес: AZ 1014, г. Баку, ул. Рашида Бейбутова, 60

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке Азербайджанского
университета языков.

Автореферат разослан _____ 2012 г.

Учёный секретарь Диссертационного совета
Д.02.081, доктор философии
по филологии, доцент

Севда Давуд гызы Вагабова

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Настоящая диссертационная работа посвящена актуальной в современном языкознании проблеме сопоставительного изучения темпоральности в разносистемных языках – современном английском, азербайджанском и русском. Последние несколько десятилетий характеризуются возросшим интересом лингвистов и методистов к сопоставительной лингвистике. Сопоставительно-типологическое изучение языков выделилось в особый раздел науки о языке, тем самым значительно расширив границы типологических исследований.

Как утверждает А.Гаджиева «была доказана недостаточность изучения отдельных лексико-семантических категорий в рамках только одного языка». Отсюда возникла необходимость «сопоставительного изучения этих категорий в родственных и неродственных языках, выявления их сходных и отличительных черт, определения причин». ¹ Появилось значительное количество исследований по сопоставительному изучению, как родственных, так и неродственных языков (зарубежные учёные – В.Д.Аракин, Дж.Буранов, В.Г.Гак, Р.Якобсон, В.Н.Ярцева и т.д.). Среди отечественных учёных хотелось бы выделить А.А.Ахундова, И.М.Тахирова, Н.Ч.Велиеву, М.Асадову, А.Гаджиеву и т.д.

Актуальность исследования. Актуальность данной работы объясняется, прежде всего, тем, что сопоставительное исследование языков дает возможность более детального изучения того или иного явления в соотношении его значений и форм, позволяет выделить существенные особенности сопоставляемых языков, ускользающие при их внутреннем изучении, приводит к новым данным в результате анализа на основе единых методов сравнения. При этом исследователь, сопоставляя формы выражения одного и того же значения в разных языках, прежде всего, обращается к рассмотрению похожих системных форм.

В случае если эти формы эквивалентны, можно говорить только о схождениях, так как абсолютных эквивалентов в разносистемных языках не существует.

¹ Hacıyeva Ə.N. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Nurlan, 2004, s. 23.

Отличительной чертой сопоставительной типологии является то, что такое исследование не ограничивается регистрацией одних только сходжений. Даже в том случае, когда исследователь сопоставляет похожие на первый взгляд построения, наличие которых часто обнаруживается в разных языках, он обязательно сталкивается с теми или иными отклонениями. Эти отклонения объясняются использованием данного приема различными языковыми системами. Таким образом, сопоставительный анализ имеет большое теоретическое значение, так как он не только позволяет установить языковые универсалии, но и показывает соотношение всеобщего, общего и особенного в языках.

Другой значимой характеристикой сопоставительного анализа является способность выявления специфических грамматических черт, что помогает избежать интерференции при изучении иностранных языков, т.е. влияния родного языка на изучаемые. Работа, выполненная в данном направлении, нацелена на выявление различий, существующих между родным азербайджанским и изучаемыми современным английским и русским языками. Сопоставление проводится на обширном материале фразеологических словарей, Интернет ресурсов, материале текстов на трех сопоставляемых языках, а также их переводов.

Важным доказательством актуальности данной работы является малая исследованность проблемы темпоральности во фразеологии в целом. Впервые в работе предложена модель фразеосемантического поля времени для трех языков исследования.

Объект и предмет диссертации. Объектом данного исследования является отражение понятия времени во фразеологии современного английского и сопоставляемых с ним азербайджанского и русского языков. То есть, объектом является категория темпоральности. Предметом диссертации является анализ темпоральной системы и сопоставление средств выражения темпоральности во фразеологических единицах трех языков исследования, которые не являются близкими в структурно-типологическом отношении.

Цель и задачи диссертации. Целью исследования является выявление и описание структурной и семантической специфики темпоральных фразеологических единиц современного английского, азербайджанского и русского языков.

Исходя из выше указанной цели, в диссертации ставятся следующие задачи:

- выделить корпус темпоральных фразеологических единиц в трёх сопоставляемых языках;
- определить основные структурные типы темпоральных фразеологизмов и их корреляты в сопоставляемых языках;
- исследовать грамматическое значение темпоральных фразеологизмов в сопоставляемых языках;
- выявить основные образные источники темпоральных фразеологизмов в сопоставляемых языках;
- описать основные механизмы переосмысления образных источников темпоральных фразеологических единиц;
- составить тематическую классификацию темпоральных фразеологизмов в трех сопоставляемых языках и исследовать их национально-культурную специфику.

В соответствии с целью исследования были поставлены следующие задачи: рассмотреть и обобщить существующие точки зрения относительно понятия "темпоральность"; описать темпоральную систему трех сопоставляемых языков; определить семный состав темпоральных фразеологических единиц; сопоставить средства выражения темпоральности во фразеологических единицах современного английского, азербайджанского и русского языков.

Основная гипотеза исследования.

Гипотезой в данном исследовании является положение о том, что в темпоральной системе каждого языка существуют всеобщие семантические компоненты. Тогда как дифференциальные признаки этой системы связаны с национальной языковой спецификой.

Частные гипотезы исследования:

1. Свойство темпоральности особой группы фразеологических единиц, отобранных в ходе исследования и далее названных *темпоральными*, обусловлена не только их грамматическими, но и семантическими свойствами.

2. Опираясь на основную гипотезу о существовании всеобщих семантических компонентов темпоральности, возможность создания единой системы классификации темпоральных фразеологических единиц.

3. Фразеосемантическое макрополе времени, включая входящие в его состав микрополя, связано с другими семантическими полями языка и в совокупности с ними образует языковую систему.

Методы исследовательской работы. Учитывая специфику исследуемого материала и цель диссертационной работы, основными методами исследования фактического материала были избраны: метод лингвистического описания; сравнительно-сопоставительный метод, включающий в себя общий и дифференциальный анализ; контекстологический метод; приемы статистического анализа, а также индуктивный метод в целях выявления и интерпретации национально-культурной специфики темпоральных фразеологических единиц.

Сравнительно-сопоставительный метод, примененный в данном исследовании, включает в себя следующие основные этапы: 1) типологическое описание средств выражения темпоральности в каждом языке; 2) определение суммы сходных и различных черт, характеризующих темпоральную систему трех сопоставляемых языков.

Научная новизна диссертации. Научная новизна работы состоит в том, что впервые предпринимается попытка выявления темпоральных фразеологических единиц как обособленной группы из общего фонда фразеологизмов трех сопоставляемых языков. С этой целью проводится тщательный анализ понятия темпоральность, выявляются причины, свойства и отличительные характеристики темпоральности, проводится сравнение между грамматической и лексической разновидностями темпоральности, выдвигается дефиниция термина “темпоральные фразеологические единицы”.

Теоретическая значимость диссертации. Известно, что хорошее знание языка, в особенности иностранного, невозможно без знания его фразеологии. Знание фразеологии чрезвычайно облегчает чтение публицистической литературы. Более того, знание национально-культурных коннотаций играет особую роль в полном понимании произведений художественной литературы на иностранном языке. Разумное использование фразеологизмов делает речь более идиоматичной. С помощью фразеологических выражений, которые не переводятся дословно, а воспринимаются переосмысленно, усиливается эстетический аспект языка. «С помощью идиом, как с помощью различных оттенков цветов, информационный аспект языка

дополняется чувственно-интуитивным описанием нашего мира, нашей жизни».¹

Практическая значимость диссертации. Тот факт, что сопоставительное изучение фразеологизмов, в частности темпоральных, проводится в трех разносистемных, типологически и генетически неродственных, неконтактных языках, какими являются азербайджанский, английский и русский языки, увеличивает значимость работы. Исследование нацелено на выявление аналогий и различий в формах и функционировании языков, языковых универсалий что, вне всякого сомнения, представляет особое значение для сопоставительно-типологического языкознания. Следует подчеркнуть, что другой немаловажной причиной возросшего интереса к сравнительному и типологическому анализу является стремление улучшить преподавание и изучение иностранных языков в национальных учебных заведениях. В связи с усилением коммуникативной направленности обучения, в построении методики преподавания иностранного языка требуется учет особенностей, как изучаемых языков, так и родного. Таким образом, актуальность в практическом плане заключается в том, что сопоставительное изучение разносистемных языков имеет непосредственный выход в методику преподавания иностранных языков.

В данной диссертационной работе также впервые предпринимается попытка сопоставительного исследования национально-культурной специфики темпоральных фразеологизмов современного английского, азербайджанского и русского языков с позиции лингвокультурологии и лингвострановедения.

Основные положения диссертации, выносимые на защиту.

- Вне зависимости от количества дифференциальных признаков, в темпоральной системе каждого языка существуют всеобщие семантические компоненты. Разработанная в ходе исследования модель фразеосемантического поля времени приемлема как для современного английского языка, так и для сопоставляемых с ним азербайджанского и русского языков;

¹ Аничков И.Е., Труды по языкознанию. СПб.: Наука, 1997, с. 15.

- Фразеосемантическое макрополе времени многогранно и обладает сложной структурой, так как состоит из микрополей, каждое из которых отражает одно из свойств, характеристик или смысловых составляющих понятия времени («долго», «рано», «поздно» и т.п.). Между фразеосемантическими микрополями времени существуют синонимичные и антонимичные связи («своевременность» – «несвоевременность»);

- Микрополя, входящие в состав фразеосемантического макрополя времени, состоят из центральной части (ядро), где располагаются темпоральные фразеологические единицы со стойкой семантикой, неспособные перемещаться в соседние микрополя времени, и периферий, где сосредотачиваются темпоральные фразеологические единицы, обладающие двойственной семантикой и способностью перемещаться в другие, в основном синонимичные, поля;

- Наличие «перебежчиков», то есть темпоральных фразеологических единиц с двойственной семантикой, расположенных на перифериях, подтверждает способность микрополей пересекаться. В количественном отношении случаи пересечения фразеосемантических микрополей времени или, другими словами, наложение их периферийных зон отличается в зависимости от языка;

- Фразеосемантические микрополя времени также обладают сложной структурой и делятся на более мелкие группы темпоральных фразеологических единиц, объединенных общей смысловой нагрузкой. Так в микрополе «медленно» ими являются группы: 1) неодобрение (отрицательная оценка); 2) назидание/предупреждение; 3) одобрение (положительная оценка).

- Темпоральные фразеологические единицы как представители фразеосемантического поля времени отличаются друг от друга по степени темпоральности.

Апробация диссертации. Основные положения диссертации были изложены на объединённом заседании кафедр общего языкознания и грамматики английского языка. Основное содержание диссертации отражено в опубликованных автором 9 статьях и 1 тезисах.

Структура диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Во вводной части диссертации обоснован выбор темы и ее актуальность, определены предмет, цель, задачи исследования, отмечены методы проведения исследования, сформулированы научная новизна, теоретическая и практическая значимость результатов монографического исследования.

Глава 1 диссертации называется «Отражение феномена времени в лингвистике» и состоит из двух подглав. В первой подглаве «Время. Циклы времени» отмечается, что, несмотря на то, что понятие «время» первоначально представляло монополию естественных наук, в настоящее время проблема времени стала одной из самых главных не только среди философов и физиков, но и среди лингвистов. Было также отмечено, что проблема времени изучалась языковедами, во-первых, с точки зрения исследования времени как категории морфологической, во-вторых, как категории, способной выходить на более высокий уровень – уровень высказывания и текста. Если в 60-70-е годы велись преимущественно исследования грамматического воплощения категории времени, то 80-90-е годы следует считать этапом изучения лексико-фразеологического аспекта времени и разработки этнокультурного подхода к таким языковым явлениям. В данной подглаве Главы 1 отмечено, что под лингвистическим аспектом времени традиционно понимают отражение некоторой модели реального времени в языке. Именно проблема времени привлекает к себе внимание отечественных и зарубежных лингвистов, работающих в области аспектологии и темпорологии. Их имена и высказывания также представлены в первой подглаве Главы 1.

Вкладом в исследование проблемы времени является сборник статей, автор одной из которых (Wearden, 2008)¹ обсуждает работы современных исследователей в области восприятия времени, в частности их отношение, а также рассуждения касательно вопроса четкого различия между проспективным (*prospective timing*) и

¹ J.H.Wearden. The perception of Time: Basic Research and some links to the study of Language. USA: The Sheridan Press, 2008, p. 164-167; Taking About Time: Time Metaphors and the Existence of a Time Sense”, USA: The Sheridan Press, 2008, p. 149.

ретроспективным (*retrospective timing*) распределением времени и его истечением (*passage of time*).

Виарден считает, что в противовес исследованиям в области психологии, больше фокусированным на «продолжительности», для лингвистики предметом интереса может являться «последовательность» событий, расположение их в прошлом, настоящем или же будущем, то есть воплощение их в явных временных структурах языка или же использование языка метафоры для описания времени¹, так например *time flies, the sands of time*, и т.п.

Однако в ходе проведенного нами исследования было выявлено, что выражение времени в языке в виде любых конструкций, включая как грамматические, так и другие, образованные при помощи метафор, идиоматических выражений, фразеологических единиц и т.п., охватывают гораздо больший масштаб, включая такие характеристики времени как «продолжительность» и «последовательность», а также «чередование», «непрерывность», «вечность» и др.

Говоря о времени, невозможно избежать использования метафорических выражений. Так, например, Джексон и Микон представили много примеров выражения времени при помощи метафор². Исследованию связи между такими концептами как время и пространство посвящены труды многих зарубежных ученых (Alverson, 1994; Clark, 1973; Haspelmath, 1997; Jackendoff, 1983; Lakoff & Johnson, 1980; Traugott, 1978)³. Доказательством этой теории могут

¹ J.H.Wearden. The perception of Time: Basic Research and some links to the study of Language"; "Taking About Time: Time Metaphors and the Existence of a Time Sense. USA: The Sheridan Press, 2008, p. 150.

² Jackson J.L. & Michon J.A., Verisimilar and metaphorical representations of time / F.Macar, V.Pouthas, & W.J. Friedman (Eds.), Time, action and cognition, Dordrecht: Kluwer, 1992, p. 164.

³ Daniel Casasanto. Who's afraid of the Big Bad Whorf? Crosslinguistic Differences in Temporal Language and Thought. USA: The Sheridan Press, 2008, p. 69.

служить примеры того, что во многих языках используются одинаковые слова как для выражения временного отрезка, так и пространства. Например, англоговорящими используются выражения *long vacation* (временной отрезок отрезок) и *long line* (пространство), или же *move a meeting forward* (временной отрезок) и *move a truck forward* (пространство).

Далее в первой подглаве Главы 1 были представлены четыре модели времени сменившие себя в истории культур.

Так как целью исследования являлось выявление способов отражения понятия времени во фразеологии трех разносистемных языков, какими являются современный английский, азербайджанский и русский, *вторая подглава* Главы 1 «*Фразеология в языкознании сопоставляемых языков*» была посвящена истории исследования данной области. Были отмечены имена ведущих отечественных и зарубежных исследователей области фразеологии, также как разделение их на сторонников «широкого» и «узкого» подхода к определению понятия «фразеологическая единица». Были представлены классификации фразеологических единиц каждого из сопоставляемых языков.

Одним из основных этапов работы является тщательно проведенный анализ грамматических носителей темпоральности каждого из трех языков исследования, представленный в *Главе 2 «Темпоральность. Грамматические свойства темпоральных фразеологических единиц»*. В *первой подглаве «Грамматические средства выражения темпоральности в сопоставляемых языках»* второй главы отражено исследование, в процессе которого первоначально были выявлены, а затем сопоставлены грамматические средства выражения темпоральности основного языка исследования – современного английского, а также азербайджанского и русского языков. Особое внимание было уделено сходным и отличительным характеристикам.

Всестороннее исследование фразеологических единиц, обладающих основными признаками темпоральности (хотя, как показало исследование, иногда в разной степени) и относящихся к разноструктурным языкам, т.е. типологически и генетически неродственным, неконтактным языкам, позволило, с одной стороны, установить языковые универсалии, с другой – показать

дифференциальные признаки, подтверждающие уникальность языка каждой из культур.

Далее во *второй подглаве «Основные факторы темпоральности фразеологических единиц»* Главы 2 из богатого фонда фразеологизмов трех языков были отобраны те фразеологические единицы, в состав которых входили, выявленные предыдущим этапом исследования грамматические средства, придающие фразеологизму временную окраску. Именно эти фразеологические единицы далее представлены в работе как темпоральные.

В *третьей подглаве «Характеристика грамматической структуры темпоральных фразеологических единиц»* Главы 2 отражено исследование темпоральных фразеологических единиц, с точки зрения их грамматической структуры. Учитывая, что фразеологические единицы подобно частям речи, могут входить, в состав предложения и выполнять различные функции, были представлены различные мнения ученых по поводу разрядов фразеологических единиц.

Далее, продолжая вопрос о структурно-грамматическом составе фразеологизмов и фразеологизированных выражений, было отмечено, что по своему строению и по грамматическому составу фразеология сопоставляемых языков неоднородна. В подтверждение тому было подчеркнуто, что в современном английском, азербайджанском и русском языках фразеологические обороты по структуре делятся на две большие группы: те, что имеют форму самостоятельного предложения и те, что имеют форму словосочетания.

Существенным этапом исследования, который также отражен в третьей подглаве Главы 2, является группировка темпоральных фразеологических единиц согласно классификации Н.М.Шанского. Исследование показало, что классификация в целом приемлема для всех трех сопоставляемых языков, несмотря на их принадлежность разным языковым системам.

Анализ понятия темпоральность, проведенный в ходе исследования позволил выявить причины, свойства и отличительные характеристики темпоральности в трех сопоставляемых разносистемных языках. Несомненно, наиболее плодотворными частями исследования являются разделы, посвященные проведению

сравнений между грамматической и лексической разновидностями темпоральности.

Самой обширная часть исследования отражена в *Главе 3 «Семантические свойства темпоральных фразеологических единиц»*. В *первой подглаве «Понятие поля. Функционально - семантическое поле темпоральности»* третьей главы особое место уделено понятию «функционально-семантическое поле», феномене о котором впервые заговорил Г.Ипсен, понимающий под «полем» «совокупность слов, обладающих общим значением». В первой подглаве Главы 3 рассмотрены четыре основных вида полей: поля Покровского, поля Й.Трира, поля Порцига и поля ассоциативного типа.

Далее особое внимание уделено представленным как отечественными, так и зарубежными учеными классификаций лексико-семантических полей темпоральности, основными составляющими которых являются представители темпоральной лексики ¹.

Согласно результатам исследования сходство основных признаков системы функционально-семантических полей в сопоставляемых языках, обозначает общность мыслительных категорий каждой из культур сопоставляемых языков, подтверждая тем самым единство отражения субстанций, свойств и отношений объективной внеязыковой действительности. Выявленные в результате исследования отличия или расхождения функционально-семантических полей в разноструктурных языках объясняются особенностями строя каждого из языков, их категориальной системы, морфологии, синтаксиса, лексики, словообразования и т.д.

Во *второй подглаве «Семантические особенности темпоральных фразеологизмов с учетом полихронности или монохронности языка»* Главы 3 диссертационной работы впервые предложена модель фразеосемантического поля времени, состоящая из микрополей, каждое из которых отображает одну из смысловых составляющих понятия времени и включает в себя определенную группу фразеологических единиц, объединенных общей семантикой, например «рано» (*At the crack of dawn; Səhər toyuqlar ağacdan*

¹ Tahirov İ.M. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı: Nurlan, s. 9.

töküləndə; Ни свет ни заря), «поздно» (*A day after the fair ; Sonrakı peşmançılıq fayda verməz; Хорошая мысль приходит опосля*), «долго» (*A month of Sundays; Günü günə satmaq; Бумый час*), «недолго» (*Just around the corner; Bu gün-sabahlıqdır; Не за горами*) и т.п. Составлена модель фразеосемантического поля времени как основного языка исследования – английского, так и сопоставляемых с ним азербайджанского и английского языков.

Благодаря модели фразеосемантического поля времени была представлена классификация темпоральных фразеологических единиц на основе их семантической структуры и той смысловой нагрузки, которую либо несут в себе представители темпоральной лексики, входящие в состав фразеологизма, либо обладает сама фразеологическая единица. Особая ценность предложенной классификации заключается в том, что она была применена к темпоральным фразеологическим единицам трех сопоставляемых разносистемных языков, что позволило раскрыть всю образность и колорит языковых средств выражения времени в каждой из культур (см. Рис. 3.1; 3.2; 3.3).

Другим важным аспектом исследования, отраженным во второй подглаве Главы 3 являются некоторые свойства структуры фразеосемантического поля времени, например присутствие в нем антонимичных микрополей, таких как «своевременность» (*A stitch in time saves nine; Saxla samanı, gələr zamanı; Всякому овощу свое время*) - «несвоевременность» (*In an ill hour; Vaxtsiz qonaq öz kisəsindən yeyər; Будто снег на голову*), «быстро» (*Before you can say Jack Robinson; Gözlə qaş arasında; В два счёта*) – «медленно» (*Slow as a snail; Bir ayaq sənin, bir ayaq mənim; Тянуть ляжку*) и т.п.

Как особая характеристика фразеосемантических микрополей времени, выявленная в ходе исследования, отмечена способность фразеосемантических микрополей пересекаться, что может быть также представлено как наложение периферийных областей двух микрополей. Так, например, азербайджанская поговорка *Ağır qazan gec qaunar* (досл. *Тяжелый котёл поздно закипает*) может быть включена как во фразеосемантическую группу «поздно», так и «долго». Примерами в английском и русском языках являются: *Slow boat to China* и *Тянуть вольнку*. Именно такие темпоральные фразеологические единицы “перебежчики” в большинстве своем располагаются на перифериях фразеосемантических микрополей

времени. Ядро микрополя составляют темпоральные фразеологические единицы, отображающие исключительно одно из свойств, характеристик, смысловых составляющих понятия времени.

В ходе исследования было обнаружено, что входящие в макрополе фразеосематические микрополя времени также обладают сложной структурой и сами делятся на более мелкие подгруппы темпоральных фразеологических единиц, объединенных общей смысловой нагрузкой. Так, в микрополе «медленно» ими являются группы: 1) неодобрение (отрицательная оценка) *Günü günə satmaq*; *Slow as a snail*; *Тянуть ляжку*; 2) назидание/предупреждение *Asta vur*, *Rasta vur*; *Slow and steady wins the race*; *Tuuue едеишь, дальише будеишь*; 3) одобрение (положительная оценка) *Asta gedən yorulmaz*; *Slow and sure*; *Медленно, но верно*.

На основе приведенных примеров и “наполненности” каждого из микрополей фразеосемантического макрополя времени был сделан вывод, что категория времени является важным показателем темпа жизни и ритма деятельности той или иной нации, и от того, какова ценность времени в культуре, зависят типы и формы общения людей.

В *заключении* представлены основные выводы, сделанные по результатам диссертационного исследования.

В ходе исследования было доказано, что отношение ко времени и языковые средства, которые его выражают, сильно меняются от культуры к культуре, что обосновывает деление языков на полихронные и монохронные.

Отобранные в ходе исследования из большого количества материала темпоральные фразеологические единицы представляют особый интерес, так как для того, чтобы лучше ориентироваться в чужой культуре и понимать скрытые сигналы, необходимо знать ее временную систему, поскольку каждая культура имеет свой собственный язык времени. Именно этот “язык времени”, отраженный в особой группе фразеологизмов, предложенных данным исследованием как *темпоральные*, является тем преимуществом, которое позволит избежать недопонимания в процессе общения на языке другой культуры.

Исследование показало, что в целом под лингвистическим аспектом времени традиционно понимают отражение некоторой модели реального времени в языке.

Результатами начальной стадии исследования являются грамматические “носители” темпоральности каждого из сопоставляемых языков. Грамматическими “носителями” темпоральности мы называем все те грамматические средства, которые способны образовать временное значение, т.е. придать значение темпоральности словосочетанию или предложению. Грамматические носители темпоральности, как доказано данным исследованием в процессе сопоставления современного английского, азербайджанского и русского языков, различаются в зависимости от принадлежности языка к той или иной системе. То есть было доказано, что, несмотря на некоторые сходства в основных грамматических носителях темпоральности (напр., глагол, наречие и т.п.), каждый из рассматриваемых языков отличается от двух других присущими только ему, т.е. уникальными средствами образования темпоральности.

Еще одним выводом данной диссертационной работы является тот факт, что исследование понятия темпоральность, включает в себя также изучение темпоральной лексики и не может проводиться изолировано от изучения грамматической категории времени, так как и лексические и грамматические средства при выражении понятия “времени” взаимодействуют.

Следующим результатом исследовательской работы явилось выявление из богатого фонда фразеологии трех сопоставляемых языков особой группы фразеологических единиц, в состав которых входили грамматические носители темпоральности, отобранные на предыдущем этапе исследования. Представители этой группы представлены в исследовании как *темпоральные*. На этом же этапе предпринята попытка определения дефиниции и самого термина “темпоральная фразеологическая единица”.

Результатом исследования является также определение грамматической структуры темпоральных фразеологических единиц в трех сопоставляемых языках. Выводами данного этапа работы являются: а) в трех языках исследования темпоральные фразеологические обороты по структуре делятся на две большие группы: те, что имеют форму самостоятельного предложения и те, что имеют форму словосочетания; б) темпоральные фразеологические единицы подобно частям речи, могут входить, в состав предложения и выполнять различные функции; в) несмотря на рассмотренные в ходе

исследования различные мнения ученых по поводу разрядов фразеологических единиц, классификация Н.М.Шанского в целом приемлема для всех трех сопоставляемых языков; г) несмотря на принадлежность к разным языковым системам в грамматических структурах темпоральных фразеологических единиц современного английского, азербайджанского и русского языков присутствуют сходные черты.

Самым ценным достижением исследования является впервые представленная модель фразеосемантического поля времени для трех разносистемных языков. Эта модель позволяет классифицировать темпоральные фразеологические единицы согласно их семантической структуре и смысловой нагрузке. Значимость предложенной классификации заключается в том, что она была применена к темпоральным фразеологическим единицам трех сопоставляемых разносистемных языков.

В ходе исследования было выявлено, что фразеологические единицы – представители как макрополя времени, так и его микрополей, могут отличаться друг от друга по степени темпоральности.

Микрополя фразеосемантического поля времени связаны между собой системными семантическими отношениями.

Каждое микрополе, также как и фразеосемантическое макрополе времени в целом связано с другими семантическими полями языка и в совокупности с ними образует языковую систему.

Семантический признак, лежащий в основе семантического поля, может также рассматриваться как некоторая понятийная категория, так или иначе соотносящаяся с окружающей человека действительностью и с его опытом. Именно поэтому фразеосемантическое поле интуитивно понятно носителю языка и обладает для него психологической реальностью.

Фразеосемантическое поле также как и семантическое поле, автономно и может быть выделено как самостоятельная подсистема языка.

Несмотря на некоторые различия, в целом фразеосемантические поля времени трех сопоставляемых языков сходны по своей структуре.

Сходство основных признаков системы функционально-семантических полей в сопоставляемых языках, обозначает общность мыслительных категорий каждой из культур сопоставляемых языков, подтверждая тем самым единство отражения субстанций, свойств и отношений объективной внеязыковой действительности.

Результаты исследования позволили определить основную причину темпоральности и определить характерные свойства темпоральных фразеологических единиц.

Выявленные в результате исследования отличия или расхождения фразеосемантических полей времени в исследуемых разноструктурных языках объясняются особенностями строя каждого из языков, их категориальной системы, морфологии, синтаксиса, лексики, словообразования и т.д.

Во всех трех сопоставляемых языках наряду с грамматическими средствами выражения, лексические формы выражения темпоральности образуют многочисленную группу и вызывают большой интерес как номинации времени на лексическом уровне.

Что касается самой проблемы времени, ее места в лингвистике, способов отражения во фразеологии и в целом значимости в каждой из культур исследуемых языков, мы пришли к следующим выводам, которые представляем в дополнение к предыдущим.

Категория времени (темпоральности) является универсальной.

Одной из главных особенностей времени является отсутствие собственной субстанции, хотя при этом время является обычно независимой характеристикой явления. Именно вследствие отсутствия собственной субстанции время может восприниматься как внутренний параметр события. Поэтому концепт времени можно определить как особую среду, пространство, где разворачиваются события.

Темпоральность в широком смысле понимается обычно как концептуальная категория, в основе которой лежит временная характеристика действия или состояния, которая опирается на различные морфологические, синтаксические, лексические и прочие средства языкового выражения времени.

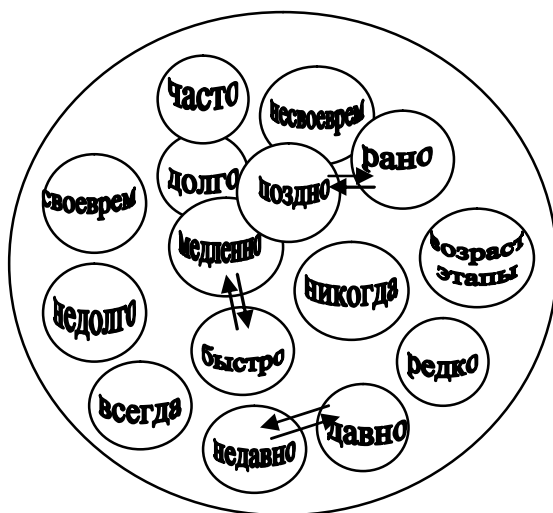
Категория времени является важным показателем темпа жизни и ритма деятельности той или иной нации, и от того, какова ценность времени в культуре, зависят типы и формы общения людей.

Являясь одной из наиболее значимых культурных категорий, категория времени имеет различное толкование в разных культурах.

Отношение ко времени и языковые средства, которые его выражают, очень сильно меняются от культуры к культуре, что обосновывает деление языков на полихронные и монохронные.

Данная диссертационная работа является доказательством того, что язык выработал достаточно широкий набор средств и способов для обозначения временных свойств мира на всех языковых уровнях.

Было также доказано, что категория темпоральности является универсальной и язык выработал достаточно широкий набор средств и способов для обозначения временных свойств мира на всех языковых уровнях. Лексические формы выражения темпоральности образуют самую многочисленную группу, вызывая большой интерес исследователей к номинации времени на лексическом уровне.

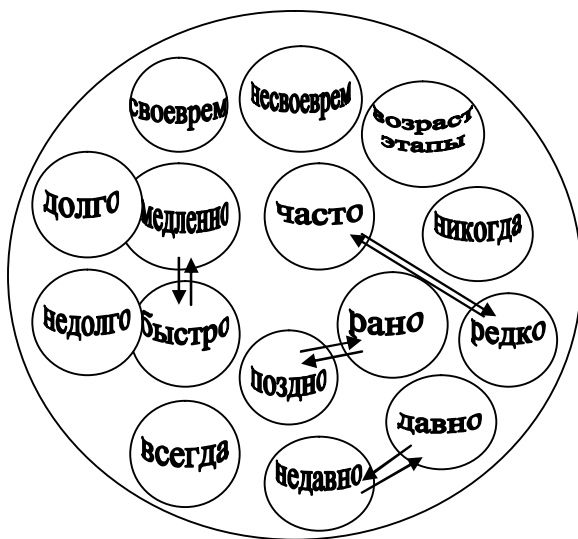


Фразеосемантическое макрополе времени в азербайджанском языке и его структурные особенности

Рис. 3.1

1. Пересечение полей «поздно» и «несвоевременность»:
Toydan sonra nağara, xoş gəldin, bayram ağa; Yetmişində yorğalamaq, Qırxında öyrənən, gorunda çalar.

2. Пересечение полей «рано» и «несвоевременность»: *Kişini tez qocaldar axşamdan yatan arvad.*
3. Пересечение полей «долго» и «медленно»: *Günü günə satmaq; Gəlin bəzənincə toy əldən gedər*
4. Пересечение полей «долго», «медленно» и «поздно»: *Ağır qazan gec qaynar.*
5. Пересечение полей «долго» и «часто»: *Deyə-deyə dilimdə tük bitdi; Çala-çala çalağan olar.*
6. Стрелками указаны антонимичные микрополя времени, как например «поздно» и «рано».

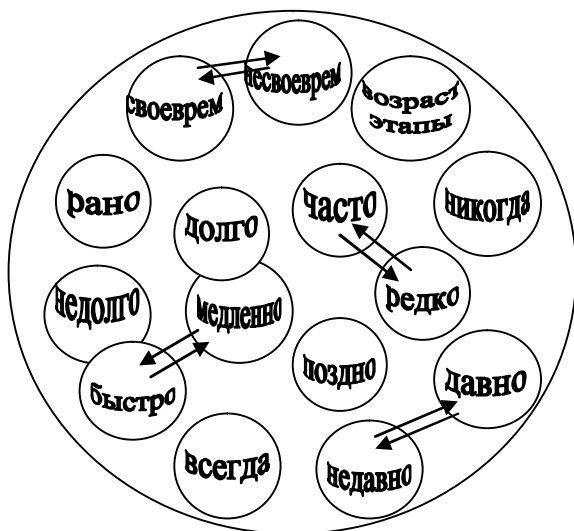


Фразеосемантическое макрополе в английском языке и его структурные особенности

Рис. 3.2

1. Пересечение полей «долго» и «медленно»: *Slow boat to China; Slow as a snail.*
2. Пересечение полей «недолго» и «быстро»: *Before the ink is dry; In the twinkling of an eye.*

3. Стрелками указаны антонимичные микрополя времени, как например «поздно» и «рано», «быстро» и «медленно» и т.п.



Фразеосемантическое макрополе времени в русском языке и его структурные особенности

Рис. 3.3

1. Пересечение полей «недолго» и «быстро»: *В мгновение ока; В один миг.*

2. Пересечение полей «долго» и «медленно»: *Тянуть ляжку; Тянуть время.*

3. Стрелками указаны антонимичные микрополя времени, как например «давно» и «недавно», «быстро» и «медленно», «часто» и «редко» и т.п.

Основные положения работы отражены в следующих публикациях:

1. О времени и некоторых особенностях лексико-семантического поля темпоральности // *Filologiya məsələləri*. Bakı: Elm və Təhsil, 2009, № 9, s.156-163
2. Место фразеологии в языкознании и проблема системного изучения этой области // *Tədqiqlər*. Bakı: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2009, № 3, s. 69-77
3. Характеристика грамматической структуры темпоральных фразеологических оборотов // *Elmi Xəbərlər*. Bakı: ADU, 2009, № 5, s. 168-172
4. Семантический анализ фразеологических единиц, входящих в состав подгруппы «несвоевременность» фразеосемантического поля времени (на материалах азербайджанского, английского и русского языков) // *Elmi Xəbərlər*. Bakı: ADU, 2010, № 3, s. 159-163
5. Семантические особенности фразеологических единиц, входящих в состав подгруппы «своевременность» фразеосемантического поля времени (на материалах азербайджанского, английского и русского языков) // *Dil və Ədəbiyyat*. Bakı: BDU, № 3 (74), 2010, s. 53-58
6. Семантический анализ фразеологических единиц, входящих в состав подгрупп «рано» и «поздно» фразеосемантического поля времени (на материалах азербайджанского, английского и русского языков) / Международная конференция «Построение культурных мостов: Интеграция языков, лингвистики, литературы и перевода в образование». Алматы, 23-24 aprel 2010, c. 498-502
7. Zaman frazeosemantik sahəsinə daxil olan Azərbaycan, ingilis və rus frazeoloji vahidlərinin semantik təhlilində oxşar və fərqli xüsusiyyətlər / Ümummilli Lider Heydər Əliyevin sərəncamı ilə ali məktəbimizə universitet statusu verilməsinin 10-illiyinə həsr olunmuş “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” III Respublika Elmi Konfransının Materialları. Bakı: ADU, 15-17 aprel 2010, c. 227-229

8. Структурно-семантические особенности фразеосемантической группы «долго» в азербайджанском, английском и русском языках // Труды, Приложение к журналу ВЕСТНИК Академии образовательных наук Грузии. Тбилиси: 2010, № 2 (17), с. 52-56
9. Признаки темпоральности фразеосемантических групп «медленно» и «быстро» (На материалах азербайджанского, английского и русского языков / Mədəniyyətərarası dialoq: Linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər. Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları. Bakı, ADU, 25-27 noyabr 2010, с. 228-229
10. Структурно-семантические особенности фразеосемантической группы «долго» в азербайджанском, английском и русском языках // Хабаршы. Научный Журнал «Вестник», Министерство Образования и Науки Республики Казахстан, Евразийский Национальный Университет им. Гумилева, Астана, 2012, № 1 (86), с.299-303.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

SEVINC SABİR QIZI SEYİDOVA

MÜASİR İNGİLİS DİLİNİN FRAZELOGİYASINDA ZAMAN
ANLAYIŞININ ƏKSİ

(AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİ İLƏ MÜQAYISƏDƏ)

10.02.04 – German dilləri

10.02.19 – Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2012

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Nigar Çingiz qızı Vəliyeva

Rəsmi opponetlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Əfqan Əli oğlu Abdullayev

filologiya üzrə elmlər doktoru
İlham Mikayıl oğlu Tahirov

Aparəcə təəkilat: Bakı Slavyan Universitetinin İngilis filologiyası və
Ümumi və rus dilçiliyi kafedraları

Müdafiə _____ 2012-ci il saat _____ Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küç., 60

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2012-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Sevda Davud qızı Vahabova

IŞIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Müdafiyə təqdim olunan dissertasiya işi müasir dilçilikdə aktual sayılan məsələyə - müxtəlif sistemli dillərdə (ingilis, Azərbaycan və rus dillərində) frazeoloji vahidlərdə temporallığın müqayisəli tədqiqinə həsr edilmişdir. Son bir neçə onillik dilçilərin və metodistlərin müqayisəli dilçiliyə artan marağı ilə səciyyələnir. Dillərin müqayisəli-tipoloji aspektdən öyrənilməsi bu sahənin dilçiliyin xüsusi bölməsinə çevrilməsinə səbəb olmuş, bununla da, tipoloji tədqiqatların miqyası əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir.

Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, dilçiliyin müasir səviyyəsində ayrı-ayrı leksik-semantik kateqoriyaların yalnız bir dil çərçivəsində öyrənilməsinin kifayət etmədiyi sübut olunmuş və beləliklə də, bu kateqoriyaların qohum və yad dillərdə müqayisəli öyrənilməsi, onların oxşar və fərqli cəhətlərinin aşkar edilməsi, səbəblərin müəyyən edilməsi zərurəti yaranmışdır.¹ V.D.Arakin, S.Vuranov, V.Q.Qak, R.Yakobson, V.N.Yartseva, A.Axundov, İ.Tahirov, F.Cahangirov, N.Vəliyeva, M.Əsədov, Ə.Hacıyeva kimi alimlər həm qohum, həm də qohum olmayan dillərin müqayisəli öyrənilməsi sahəsində xeyli tədqiqat işləri aparmışlar. Bu araşdırmalar bir daha sübut edir ki, dillərin müqayisəli tədqiqi bu və ya digər dilin forma və mənasına uyğun gələn hadisənin daha dəqiq öyrənilməsinə imkan verir, müqayisə olunan dillərin hər birinin daxilində nəzərə çarpmayan xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmağa şərait yaradır, vahid müqayisə metodu əsasında təhlil nəticəsində yeni elmi qənaətlərin əldə edilməsinə səbəb olur. Müxtəlif dillərdəki eyni mənanın ifadə olunması formalarını müqayisə edərkən, tədqiqatçı, hər şeydən əvvəl, oxşar sistem formalarının nəzərdən keçirilməsi üsuluna müraciət edir. Bu formalar ekvivalent səciyyə daşdığı zaman yalnız oxşarlıqlar haqqında söhbət gedə bilər, çünki müxtəlif sistemli dillərdə tam ekvivalent mövcud deyil.

Müqayisəli tipologiyanın fərqləndirici cəhəti onunla səciyyələnir ki, bu aspektdə aparılan tədqiqatlar yalnız oxşarlıqların qeydə alınması ilə məhdudlaşmır. Hətta tədqiqatçı, müxtəlif dillərdə tez-tez müşahidə edilən və ilk baxışdan oxşar görünən quruluşları müqayisə edərkən mütləq bu və ya digər yayınmalarla qarşılaşır. Bu yayınmalar eyni üsuldən müxtəlif dil sistemləri əsasında istifadə olunması ilə izah olunur. Beləliklə, müqayisəli

¹ Hacıyeva Ə.H. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Nurlan, 2004, s. 23.

təhlil böyük nəzəri əhəmiyyət daşıyır, belə ki, belə tədqiqat dil universalilərini aşkar etməklə yanaşı, dillərdə ümumi, ortaq və xüsusi uyğunluqları göstərməyə xidmət edir.

Müqayisəli təhlilin digər əhəmiyyətli cəhəti xüsusi qrammatik əlamətlərin aşkar edilməsindən ibarətdir ki, bu da xarici dilin öyrənilməsində interferensiyanın, yəni ana dilinin öyrənilən dilə təsirinin aradan qaldırılmasına kömək edir. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqat doğma Azərbaycan dili ilə öyrənilən ingilis və rus dilləri arasında mövcud olan fərqli cəhətlərin (frazeoloji səviyyədə) öyrənilməsinə yönəldilmişdir. Tədqiqat işimizdəki müqayisələr frazeoloji materiallar, internet resursları, müqayisə olunan üç dilin materialları, həmçinin onların tərcümələri əsasında aparılmışdır.

Tədqiqat işinin aktuallığını şərtləndirən əsas cəhətlərdən biri də budur ki, dilin frazeoloji sistemində temporalıq problemi az öyrənilən sahələrdəndir. Tədqiqat prosesində ilk dəfə olaraq öyrənilən hər üç dil üçün zaman anlayışlarının frazeosemantik sahəsinin modeli müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektini müasir ingilis dilinin frazeoloji sistemində və onunla müqayisədə Azərbaycan və rus dillərinin frazeologiyasında zaman anlayışının əks olunması təşkil edir. Tədqiqatın predmeti temporal sistemin təhlilindən və struktur-tipoloji baxımdan yaxın olmayan üç dilin frazeoloji vahidlərində temporallığın ifadə olunmasının təhlilindən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi ingilis, Azərbaycan və rus dillərinin temporal frazeoloji vahidlərinin struktur və semantik xüsusiyyətlərini təhlil etməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- müqayisə olunan üç dildə temporal frazeoloji vahidlər korpusunu müəyyən etmək;
- müqayisə olunan dillərdə temporal frazeoloji vahidlərin əsas struktur tiplərini və onların korrelyatlarını təyin etmək;
- müqayisə olunan dillərdə temporal frazeologizmlərin qrammatik mənalarını tədqiq etmək;
- müqayisə olunan dillərdə temporal frazeoloji vahidlərin əsas bədii mənbələrini aşkar etmək;
- temporal frazeoloji vahidlərin məna dəyişmələrinin əsas mexanizmlərini təsvir etmək;

- müqayisə olunan dillərdə temporal frazeologizmlərin təsnifini aparmaq və onların milli-mədəni xüsusiyyətlərini təhlil etmək.

Tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq, aşağıdakı məsələlərin həlli qarşıya qoyulmuşdur: “temporalıq” anlayışına aid müxtəlif elmi baxışları nəzərdən keçirmək və ümumiləşdirmək; hər üç dilin temporal sistemini təsvir etmək; temporal frazeoloji vahidlərin sem (məna) tərkiblərini müəyyən etmək; müasir ingilis, Azərbaycan və rus dillərinin frazeoloji sistemində temporallığın ifadə vasitələrini müqayisə etmək.

Tədqiqatın əsas fərziyyəsi. Tədqiqat prosesində irəli sürülən əsas müddəalardan biri budur ki, hər bir dilin temporal sistemində ümumi semantik komponentlər mövcuddur. Bu sistemin diferensial əlaməti milli dilin xüsusiyyəti ilə əlaqədardır. Tədqiqatın *xüsusi fərziyyələri* aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Tədqiqat prosesində xüsusi olaraq seçilmiş və *temporal* adlandırılmış frazeoloji vahidlər qrupunun temporalıq xüsusiyyətləri onların tək cə qrammatik deyil, həm də semantik cəhətləri ilə şərtlənir.

2. Temporallığın ümumi semantik komponentlərinin mövcudluğu haqqındakı müddəaya əsaslanaraq temporal frazeoloji vahidlərin təsnifatının vahid sisteminin yaradılması mümkündür.

3. Öz tərkibində mikrosahəni ehtiva edən frazeosemantik zaman makrosahəsi dilin digər semantik sahələri ilə əlaqədardır və birlikdə dil sisteminin məcmusunu təşkil edir.

Tədqiqatın metodları. Araşdırılan materialın özünəməxsusluğunu və dissertasiya işinin məqsədini nəzərə alaraq, tədqiqat prosesində aşağıdakı əsas metodlardan istifadə edilmişdir: linqvistik təsvir metodu; özündə ümumi və diferensial təhlili birləşdirən müqayisəli-qarşılaşdırma metodu; kontekstoloji metod; statistik təhlil üsulları və həmçinin, temporal frazeoloji vahidlərin milli-mədəni xüsusiyyətlərini və onların interpretasiyasını aşkar etmək məqsədi daşıyan induktiv metod.

Tədqiqat işində tətbiq olunan müqayisəli-qarşılaşdırma metodu aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir: 1)hər bir dildə temporallığın ifadə vasitələrinin tipoloji təsviri; 2)müqayisə olunan dillərin temporal sistemini səciyyələndirən oxşar və fərqli cəhətlərinin məcmusunu müəyyən etmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, dissertasiyada ilk dəfə olaraq temporal frazeoloji vahidlər müqayisə olunan üç dilin ümumi frazeoloji vahidlər fondundan ayrıca qrup kimi fərqləndirilir. Bu məqsədlə temporalıq anlayışı ətraflı təhlil edilir, temporallığın özünəməxsusluğu və

fərqləndirici səciyyəsi aşkar edilir, bu anlayışın qrammatik və leksik növləri arasında müqayisə aparılır, “temporal frazeoloji vahidlər” termininin definisiyası irəli sürülür.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Dilçi mütəxəssislərə yaxşı məlumdur ki, dili, xüsusən də, xarici dili yaxşı bilmək, onun frazeologiyasına bələd olmadan mümkün deyil. Frazeologiyaya bələd olmaq publisistik ədəbiyyatın oxunmasını son dərəcədə asanlaşdırır. Bundan əlavə, milli-mədəni konnotasiyalara bələd olmaq xarici dildəki bədii ədəbiyyat nümunələrinin mükəmməl başa düşülməsində xüsusi rol oynayır. Frazeologizmlərdən şüurlu şəkildə istifadə olunması nitqin daha da idiomatik xarakter almasına səbəb olur. Hərfi tərcümə olunmayan, məcazi mənada başa düşülən frazeoloji vahidlərin köməyi ilə dilin estetik aspekti gücləndirilir. “Rənglərin müxtəlif çalarlarının köməyi ilə olduğu kimi, idiomlar vasitəsi ilə dilin informasiya aspekti dünyamızın, həyatımızın hissi-intuitiv təsviri ilə tamamlanır.”¹

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Azərbaycan, ingilis və rus dilləri kimi müxtəlifsystemli, tipoloji və genetik cəhətdən qohum olmayan dillərin materialları əsasında frazeoloji vahidlərin, o cümlədən, temporal frazeologizmlərin müqayisəli tədqiq olunması faktı tədqiqatımızın əhəmiyyətini artırır. Araşdırmalarımızın dillərin funksionallaşmasında, dil universalilərində müxtəlif analogi və fərqli formaların aşkar edilməsinə yönəldilməsi müqayisəli tipoloji dilçilik üçün, şübhəsiz, xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, müqayisəli və tipoloji təhlilə marağın artmasının digər əhəmiyyətli səbəbi də milli təhsil müəssisələrində xarici dillərin öyrədilməsinin yaxşılaşdırılmasındadır. Müasir dövrdə tədrisin kommunikativ yönümünün artması ilə əlaqədar olaraq, xarici dilin tədrisi metodikasının qurulmasında həm öyrənilən dilin, həm də ana dilinin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması tələb olunur. Beləliklə, tədqiqat işinin aktuallığı həm də onunla şərtlənir ki, müxtəlifsystemli dillərin müqayisəli öyrənilməsi xarici dillərin tədrisi metodikasında birbaşa əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqat işində, həmçinin, ilk dəfə olaraq, müasir ingilis, Azərbaycan və rus dillərinin temporal frazeologizmlərinin milli-mədəni xüsusiyyətləri-

¹ Аничков И.Е., Труды по языкознанию. СПб.: Наука, 1997, с. 15.

nin linqvokulturoloji və linqvoölkəşünaslıq mövqeyindən müqayisəli tədqiqinə cəhd edilir.

Müdafiyə təqdim olunan əsas müddəalar:

- hər bir dilin temporal sistemində diferensial əlamətlərin sayından asılı olmayaraq, ümumi semantik komponentlər mövcuddur. Tədqiqat prose-sində işlənilib hazırlanmış frazeosemantik zaman sahəsi modeli həm müasir ingilis dili, həm də onunla müqayisə edilən Azərbaycan və rus dilləri üçün tətbiq edilə bilər;

- frazeosemantik zaman makrosahəsi çoxcəhətlidir və mürəkkəb struktura malikdir, yəni zaman anlayışını təşkil edən, məna variantlarını (“uzun müddət”, “tez”, “gec” və s.) ifadə edən mikrosahələrdən ibarətdir. Frazeseoantik mikrosahələr arasında sinonim və antonim əlaqələr (“vaxtılı-vaxtında”, “vaxtsiz, vədəsiz”) mövcuddur;

- frazeosemantik zaman makrosahəsinə daxil olan mikrosahələr mərkəzi (nüvə), yəni sabit semantikali temporal frazeoloji vahidlərin yerləşdiyi və nüvədən kənar (“əyalət”), yəni ikili semantikali temporal frazeoloji vahidlərin çəmləşdiyi hissələrdən ibarətdir. “Əyalətdə” yerləşən və tədqiqat işində “qaçaq” adlandırılan temporal frazeoloji vahidlər qonşu sinonim mikrosahələrə keçmək xüsusiyyətinə malikdir.

- “qaçaq” frazemlərin, yəni, nüvədən kənarında yerləşən, ikili semantikali temporal frazeoloji vahidlərin mövcudluğu mikrosahələrin kəsişmə imkanlarını təsdiq edir. Frazeseoantik zaman mikrosahələrinin nüvədən kənar zonalarının kəsişmə hallarının sayı dilin özünəməxsusluğundan asılıdır;

- frazeosemantik zaman sahəsi, həmçinin mürəkkəb struktura malikdir və ümumi məna tutumunda birləşmiş kiçik temporal frazeoloji qruplara bölünür. Məsələn, “yavaş-yavaş, ləng” mikrosahəsinin aşağıdakı qrupları mövcuddur: 1) bəyənməmə (mənfi qiymət); 2) nəsihət // xəbərdarlıq; 3) bəyənmə, razılıq (müsbət qiymət);

- frazeosemantik zaman sahəsinin nümunəsi kimi, temporal frazeoloji vahidlər temporallığın dərəcəsinə görə bir-birindən fərqlənir.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Tədqiqatın əsas müddəaları ADU-nun Ümumi dilçilik və İngilis dilinin qrammatikası kafedralarının birləşmiş iclasında müzakirə edilmişdir. Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin çap olunmuş 9 məqaləsində və 1 tezisində əks olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya “Giriş”, üç fəsil, “Nəticə” hissələrindən və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “*Giriş*” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın metodları, dissertasiyanın aprobasiyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

Tədqiqat işinin “*Dilçilikdə zaman fenomeninin əks olunması*” adlanan I fəslə iki yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsildə zaman və onun mərhələləri problemi araşdırılır. Burada qeyd olunur ki, “zaman” anlayışı ilk dövrlərdə təbiət elmləri aspektində öyrənilsə də, hazırda bu problem yalnız filosofların deyil, həm də dilçi alimlərin diqqət mərkəzindədir. Zaman probleminin tədqiqi dilçilər tərəfindən, ilk növbədə, morfoloji kateqoriya kimi, sonralar isə daha yüksək kateqoriya səviyyəsində – sözlər və mətn səviyyəsində davam etdirilmişdir. Başqa sözlə desək, əgər keçən əsrin 60-70-ci illərində zaman kateqoriyası qrammatik tədqiqatın obyektidir, 80-90-cı illəri zamanın tədqiqinə leksik-frazeoloji və strukturoloji baxış kimi səciyyələndirmək mümkündür. Bu yarımfəsildə qeyd edilir ki, zaman anlayışının linqvistik aspekti adı altında ənənəvi olaraq, dildə real zamanın bəzi modellərinin əks olunması nəzərdə tutulur. Aspektologiya və temporologiya sahəsində tədqiqat aparən Azərbaycan və xarici dilçilərin diqqətini məhz zaman problemi cəlb edir. Həmin tədqiqatlar haqqında fəslin bu yarımfəsində ətraflı məlumatlar verilir.

J.Viardenin müəlliflərdən biri olduğu məqalələr məcmuəsində tədqiqatçıların zamanın dərk edilməsi sahəsində gördükləri işlər, o cümlədən, onların münasibəti, həmçinin prospektiv (prospective timing) və retrospektiv (retrospective timing) zaman arasında dəqiq fərqlər məsələsinə aid mülahizələr öz əksini tapmışdır.¹

J.Viarden hesab edir ki, psixoloqların daha çox “davamlılığa” yönəldilmiş tədqiqatlarının əksinə olaraq, dilçilər üçün hadisələrin

¹ J.H.Wearden. The perception of Time: Basic Research and some links to the study of Language. USA: The Sheridan Press, 2008, p. 164-167; Taking About Time: Time Metaphors and the Existence of a Time Sense”, USA: The Sheridan Press, 2008, p. 149.

“ardıcılığının” keçmiş, indiki və gələcək zamanlarda yerləşməsi, yəni onların aşkar zaman strukturlarında həyata keçirilməsi, yaxud zamanın təsviri üçün metaforalardan istifadə edilməsi (məsələn: *time flies, the sands of time* və s.) diqqət predmeti ola bilər.¹ Lakin bizim tədqiqatımızda aşkar edilmişdir ki, dildə zamanın hər hansı bir konstruksiya şəklində - metaforaların, idiomatik ifadələrin, frazeoloji vahidlərin də daxil olduğu digər konstruksiyalarla ifadə olunması daha geniş miqyası əhatə edir ki, buraya “davamlılıq” və “ardıcılıq”, həmçinin “növbələşmə”, “fasiləsizlik”, “daimilik” kimi zaman səciyyələri də daxildir.

Zaman haqqında danışarkən metaforik ifadələrdən istifadədən yan keçmək mümkün deyil. Məsələn, Cəkson və Mikon zamanın metaforaların köməyiylə ifadəsinə xeyli nümunələr göstərmişlər.² Zaman və məkan kimi anlayışlar arasındakı əlaqələrə aid bir çox xarici alimlər (Alverson, Clark, Haspelmath, Jackendoff, Lakoff və Johnson, Traugott) tədqiqatlar həsr etmişlər.³ Bu nəzəriyyənin sübutu kimi, onu qeyd edə bilirik ki, bir sıra dillərdə həm zaman kəsiyinin, həm də məkanın ifadəsi üçün eyni sözlərdən istifadə edilir. Məsələn, ingilis dilində danışanlar *long vacation* (zaman kəsiyi) və *long line* (məkan), yaxud *move a meeting forward* (zaman kəsiyi) və *move a truck forward* (məkan) ifadələrindən istifadə edirlər.

Bu fəslin birinci yarımfəslində mədəniyyət tarixində zamanın özünü əvəz edən dörd modeli nəzərdən keçirilir.

Tədqiqatımızın məqsədi ingilis, Azərbaycan və rus kimi müxtəlifsis-temli dillərin frazeologiyasında zaman anlayışının ifadəsi üsullarının müəyyən edilməsi olduğundan, bu fəslin “*Müqayisə olunan dillərin linqvistikasında frazeologiya*” adlanan ikinci yarımfəslə bu sahədə aparılan tədqiqatların tarixinə həsr olunur. Frazeologiya sahəsində aparıcı ölkə və xarici tədqiqatçılar əsərlərinə “frazeoloji vahid” anlayışının

¹ J.H.Wearden. The perception of Time: Basic Research and some links to the study of Language”; “Taking About Time: Time Metaphors and the Existence of a Time Sense. USA: The Sheridan Press, 2008, p. 150.

² Jackson J.L. & Michon J.A., Verisimilar and metaphorical representations of time / F.Macar, V.Pouhas, & W.J. Friedman (Eds.), Time, action and cognition, Dordrecht: Kluwer, 1992, p. 164.

³ Daniel Casasanto. Who’s afraid of the Big Bad Whorf? Crosslinguistic Differences in Temporal Language and Thought. USA: The Sheridan Press, 2008, p. 69.

müəyyənləşdirilməsində “geniş” və “dar” yanaşma baxımından qiymət verilir, hər bir müqayisə olunan dillərdəki frazeoloji vahidlərin təsnifatı aparılır.

Dissertasiyanın II fəslı *“Temporallıq. Temporal frazeoloji vahidlərin qrammatik xüsusiyyətləri”* adlanır. Fəslin *“Müqayisə olunan dillərdə temporallığın ifadəsinin qrammatik vasitələri”* adlanan birinci yarımfəslində əvvəlcə tədqiqatın əsasını təşkil edən dildə – müasir ingilis, həmçinin Azərbaycan və rus dillərində temporallığı ifadə edən qrammatik vasitələr müəyyənləşdirilmiş, sonra isə müqayisə edilmiş, onların oxşar və fərqli cəhətlərinin təhlilinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Müxtəlif strukturlu, yəni tipoloji və genetik cəhətdən qohum olmayan və müəyyən dərəcədə təmassız dillərdəki əsas temporallıq əlamətlərinə (tədqiqatın göstərdiyi kimi, müxtəlif dərəcədə) malik frazeoloji vahidlərin hərtərəfli tədqiqi, bir tərəfdən, dil universalilərinin müəyyən edilməsinə, digər tərəfdən isə, hər bir xalqın mədəniyyətinə uyğun dilinin unikallığını təsdiq edən diferensial əlamətlərinin üzə çıxarılmasına imkan yaratmışdır.

Bu fəslin *“Frazeoloji vahidlərin temporallığının əsas faktorları”* adlanan ikinci yarımfəslində müqayisə edilən hər üç dillərin zəngin fondundan elə frazeologizmlər seçilmişdir ki, onların tərkibinə tədqiqatımızın əvvəlki mərhələlərində aşkar edilmiş frazeoloji vahidə zaman çaları verən qrammatik vasitələr daxildir. Məhz belə frazeoloji vahidlər araşdırmalarımızın sonrakı mərhələsində temporal frazeologizmlər kimi təqdim edilmişdir.

İkinci fəslin *“Temporal frazeoloji vahidlərin qrammatik strukturunun səciyyəsi”* adlanan sonuncu yarımfəslində temporal frazeoloji vahidlərin qrammatik quruluşu tədqiq olunur. Nitq hissələri kimi, frazeoloji vahidlərin də cümlənin tərkibinə daxil olub müxtəlif funksiyaları yerinə yetirdiyini nəzərə alaraq frazeoloji vahidlərin məhz bu baxımdan növləri haqqında dilçi alimlərin müxtəlif fikirləri bu yarımfəsildə nəzərdən keçirilir.

Dissertasiyada frazeologizmlərin və temporal frazeoloji vahidlərin struktur-qrammatik tərkibi haqqında məsələdən danışılarkən qeyd olunur ki, müqayisə edilən dillərdə frazeoloji vahidlər, istər öz quruluşuna, istərsə də, qrammatik tərkibinə görə eynicinsli deyil. Bu tezisın təsdiqi kimi göstərilir ki, müasir ingilis, Azərbaycan və rus dillərində frazeoloji tərkiblər struktur cəhətdən iki böyük qrupa ayrılır: müstəqil cümlə formasında olan frazeoloji vahidlər, söz birləşməsi formasına uyğun gələn frazeoloji vahidlər.

Tədqiqat işimizin bu mərhələsində temporal frazeoloji vahidlər N.M.Şanskinin təsnifatı əsasında qruplaşdırılır. Araşdırmalar göstərir ki, belə təsnifat müxtəlif sistemə malik olsa da, müqayisə edilən hər üç dil üçün məqbuldur. Tədqiqat prosesində temporalıq anlayışının təhlili müqayisə olunan dillərdə temporallığın fərqli cəhətlərinin və özünəməxsusluğunun səbəblərini aşkar etməyə imkan vermişdir. Şübhəsiz, tədqiqatımızın daha məhsuldar hissəsini temporallığın qrammatik və leksik növləri arasında aparılan müqayisəyə ayrılmış bölmələr təşkil edir.

Tədqiqat işinin daha ətraflı hissəsini dissertasiyanın “*Temporal frazeoloji vahidlərin semantik xüsusiyyətləri*” adlanan III fəslə təşkil edir. Bu fəslin birinci yarımfəslində “sahə” terminini “ümumi mənaya malik sözlərin məcmusu” kimi qəbul edən Q.İpsenin ilk dəfə “funksional-semantik sahə” adlandırdığı anlayışa xüsusi diqqət yetirilir. Burada sahənin əsas dörd növü – Pokrovski sahələri, Y.Trip sahələri, Portsıq sahələri və assosiativ tip sahələri nəzərdən keçirilir.

Dissertasiyanın bu hissəsində temporallığın həm ölkə, həm də xarici alimlər tərəfindən leksik-semantik sahələrinin tərtib edilmiş təsnifatına xüsusi diqqət yetirilir. Bu sahələrin əsasını temporal leksika nümunələri təşkil edir.¹

Tədqiqatın nəticələrinə görə, müqayisə olunan dillərdə funksional-semantik sahələr sisteminin əsas əlamətlərinin oxşarlığı bu dillərdə təfəkkür kateqoriyalarının ümumiliyini göstərir ki, bu da dildənkənar obyektiv reallığın substansiyasının, xüsusiyyətlərinin və münasibətlərinin inikasının vəhdətini təsdiq edir. Müxtəlif strukturlu dillərdə funksional-semantik sahələrin fərqli və oxşar cəhətlərinin tədqiqat nəticəsində üzə çıxarılması hər bir dilin quruluşuna, kateqorial sisteminə, morfoloqiyasına, sintaksisinə, leksikasına, sözyaradıcılığına məxsus cəhətlərlə izah olunur.

Bu fəslin “*Dilin polixronluğunun, yaxud monoxronluğunun nəzərə alınması ilə temporal frazeologizmlərin semantik xüsusiyyətləri*” adlanan ikinci yarımfəslində ilk dəfə olaraq, mikrosahələrdən təşkil olunmuş frazeosemantik zaman sahəsi modeli anlayışı təhlil olunur; bu mikrosahələrin hər biri zaman anlayışının müəyyən mənasını özündə əks etdirir və ümumi semantikada birləşmiş müəyyən frazeoloji vahidlər qrupundan ibarətdir. Həmin məna çalarlarına aşağıdakıları misal gətirmək

¹ Tahirov İ.M. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı: Nurlan, s. 9.

olar: “tez, erkən” (*At the crack of dawn – Səhər toyuqlar ağacdan töküləndə; Ни свет, ни заря*), “gec” (*A day after the fair – Sonrakı peşmançılıq fayda verməz; Хорошая мысль приходит опосля*), “uzun müddət” (*A month of Sundays – Günü günə satmaq; Бутый час*), “qısa müddət” (*Just around the corner – Bu gün – sabahlıqdır; He за гораму*) və s. Dissertasiyada həm tədqiqatın əsas dili – ingilis, həm də müqayisə olunan Azərbaycan və rus dillərinin frazeosemantik zaman sahəsinin modeli tərtib edilmişdir (bax Şək. 3.1; 3.2; 3.3).

Frazeosemantik zaman sahəsi modeli sayəsində semantik struktur əsasında temporal frazeoloji vahidlərin təsnifatı aparılır. Bu təsnifat temporal frazeoloji vahidlərin semantik quruluşu və məna “yükünə” əsaslanır. Burada həm öz tərkibində temporal leksikasının nümunəsini daşıyan vahidlər, həm də temporal leksika olmadan belə temporallığı əks etdirən frazeoloji vahidlər təqdim olunur. Təklif olunan təsnifatın dəyəri ondan ibarətdir ki, belə təsnifat müqayisə olunan üç müxtəlif sistemli dillərin temporal frazeoloji vahidlərinə tətbiq edilmişdir ki, bu da hər bir dildə obrazlılığın ifadəsində iştirak edən dil vasitələrinin koloritinin təmin olunmasına imkan yaratmışdır.

Üçüncü fəslin bu yarım fəslində öz əksini tapan tədqiqatın digər mühüm aspekti onunla şərtlənir ki, burada frazeosemantik zaman sahəsinin bəzi struktur xüsusiyyətləri təhlil edilir. Məsələn, həmin strukturda antonim mikrosahələr iştirak edir: “vaxtlı-vaxtında” (*A stitch in time saves nine – Saxla samanı, gələr zamanı; Всякому овою свое время*) – “vaxtsız, vədəsiz” (*In an ill hour – Vaxtsız qonaq öz kisəsindən yeyər; Будто снег на голову*), “tez” (*Before you can say Jack Robinson – Gözlə qaş arasında; В два счёта*), “yavaş, ləng” (*Slow as a snail – Bir ayaq sənin, bir ayaq mənim; Тянуть лямку*) və s.

Tədqiqat prosesində aşkar edilmiş frazeosemantik zaman sahəsinin xüsusi sahəsi kimi, frazeosemantik mikrosahələrin kəsişmə imkanları fəslin bu yarım fəslində ayrıca təhlil edilmişdir ki, bu da iki mikrosahənin nüvədən kənar (“əyalət”) hissələrinin kəsişmə xüsusiyyəti kimi qiymətləndirilə bilər. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *Ağır qazan gec qaynar* (hərfi tərc.: *Тяжелый котёл поздно закипает*) atalar sözü həm “gec”, həm də “uzun müddət” frazeosemantik qrupuna aid ola bilər. İngilis və rus dillərində *slow-boat to China* və *Тянуть вольнку* buna nümunə ola bilər. Məhz belə “qaçaq” temporal frazeoloji vahidlər frazeosemantik zaman mikrosahəsinin nüvəsindən kənar da yerləşə bilər.

Mikrosahənin nüvəsi zaman anlayışını təşkil edən cəhətlərdən birini əks etdirən temporal frazeoloji vahidlərdən ibarətdir.

Tədqiqat prosesində müəyyən edilmişdir ki, makrosahəyə daxil olan frazeosemantik zaman mikrosahəsi də mürəkkəb struktura malikdir və ümumi semantik yükə birləşmiş daha kiçik temporal frazeoloji vahidlər qrupuna bölünür. Məsələn, “yavaş, ləng” mikrosahəsi aşağıdakı qruplardan ibarətdir: 1) bəyənməmə (mənfi qiymət): *Günü günə satmaq – Slow as a snail; Тянуть ляжку*; 2) nəsihət / xəbərdarlıq: *Asta vur, Rasta vur – Slow and steady wins the race; Туше едешь, дальше будешь*; 3) bəyənmə (müsbət qiymət): *Asta gedən yorulmaz – Slow and sure; Медленно, но верно*.

Verilmiş nümunələr və frazeosemantik zaman makrosahəsinin tərkibində olan hər bir mikrosahənin “doldurulması” əsasında belə qənaətə gəlmişik ki, zaman kateqoriyası bu və ya digər xalqın həyatının və fəaliyyət ritminin mühüm göstəricisi kimi çıxış edir.

Dissertasiyanın “*Nəticə*” hissəsində tədqiqat prosesində əldə edilmiş elmi qənaətlər aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

Tədqiqat zamanı sübut olunmuşdur ki, zaman anlayışına münasibət və onu ifadə edən dil vasitələri mədəniyyətdən mədəniyyətə çox güclü dəyişir və bu da dillərin polixron və monoxron növlərə ayrılmasını şərtləndirir.

Xeyli miqdarda materialdan seçilmiş temporal frazeoloji vahidlər yad mədəniyyətlə daha yaxşı tanış olmaq, gizli siqnalları başa düşmək, onun zaman sisteminə bələd olmaq üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır, çünki hər bir mədəniyyət nümunəsi zamanı ifadə etmək üçün özünəməxsus dil vasitələrinə malikdir.

Tədqiqatımızda *temporal* kimi qiymətləndirilən xüsusi frazeologizm qrupunda əks olunan məhz bu “zaman dili” elə üstünlüklərə malikdir ki, başqa mədəniyyətin dilində ünsiyyət prosesindəki anlaşılmazlığı aradan qaldırmağa imkan verir.

Araşdırmalar göstərir ki, zamanın linqvistik aspekti adı altında dildə real zamanın bəzi modellərinin inikası başa düşülür.

Müqayisə olunan dillərin hər birində temporallığın qrammatik “daşıyıcılarının” müəyyənləşdirilməsini tədqiqatın ilkin mərhələsinin nəticəsi kimi qiymətləndirmək olar. Temporallığın qrammatik “daşıyıcısı” adı altında zaman mənasını yaradan, yəni söz birləşməsinə, yaxud cümləyə temporallıq semantikasını verən bütün qrammatik vasitələri nəzərdə tuturuq. Müasir ingilis, Azərbaycan və rus dillərinin müqayisəsi

prosesində sübut olunduğu kimi, temporallığın qrammatik daşıyıcıları dilin bu və ya digər sistemə mənsubluğundan asılı olaraq fərqlənir. Yəni təsdiq olunmuşdur ki, temporallığın əsas qrammatik daşıyıcılarındakı bəzi oxşarlığa baxmayaraq (məs.: fel, zərf və s.), hər bir tədqiq olunan dil digər iki dildən yalnız ona xas olan əlamətlərə – temporallığı yaradan unikal vasitələrə görə fərqlənir.

Tədqiqat işimizin daha bir elmi nəticəsi ondan ibarətdir ki, temporallıq anlayışının tədqiqi həm də temporal leksikanın öyrənilməsi ilə şərtlənir və zaman anlayışının qrammatik kateqoriyasının öyrənilməsindən təcrid ola bilməz, çünki zaman anlayışının ifadəsində leksik və qrammatik vasitələr bir-birinə qarşılıqlı təsir edir. Tədqiqat işinin daha bir elmi qənaəti müqayisə olunan üç dildəki temporal frazeoloji vahidlərin qrammatik strukturunun müəyyən edilməsindən ibarətdir. Tədqiqatın bu mərhələsinin nəticələri aşağıdakılardır: a) üç dildəki temporal frazeoloji vahidlər struktur baxımından iki böyük qrupa ayrılır: müstəqil cümlə formasında və söz birləşməsi şəklində olan frazeoloji birləşmələr; b) temporal frazeoloji vahidlər, nitq hissələri kimi, cümlə daxilində çıxış edir və müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir; c) frazeoloji vahidlərin növlərinə aid tədqiqatlarda alimlərin fikirləri müxtəlif olsa da, N.M.Şanskinin təsnifatı bütövlükdə müqayisə olunan dillərin materialları üçün məqbul sayıla bilər; ç) müxtəlif dil strukturuna mənsub olsa da, müasir ingilis, Azərbaycan və rus dillərindəki temporal frazeoloji vahidlərin qrammatik strukturunda oxşar cəhətlər mövcuddur.

Fikrimizcə, tədqiqat işinin ən əhəmiyyətli cəhətlərindən biri budur ki, dissertasiyada ilk dəfə olaraq, üç müxtəlif sistemli dil üçün frazeosemantik zaman sahəsi modeli təqdim olunur. Bu model temporal frazeoloji vahidləri onların semantik strukturu və məna yükünə görə təsnif etməyə imkan verir. Təqdim olunan təsnifatın əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu təsnifat müqayisə olunan hər üç dilin temporal frazeoloji vahidlərinə tətbiq edilmişdir.

Tədqiqat prosesində aşkar edilmişdir ki, həm zaman sahəsinə, həm də onun mikrosahəsinə aid olan frazeoloji vahidlər bir-birindən temporallıq dərəcəsinə görə fərqlənə bilər. Frazeosemantik zaman sahəsinin mikrosahələri öz aralarında sistemli semantik münasibətlərlə bağlıdır. Hər bir mikrosahə, frazeosemantik zaman sahəsi kimi, bütövlükdə dilin digər semantik sahələri ilə əlaqədardır və onlarla birlikdə dil sistemini təşkil edir.

Semantik sahənin əsasında dayanan semantik əlamət insanın əhatə olunduğu real gerçəkliklə və onun təcrübəsi ilə müvafiq olduğundan, anlayış kateqoriyası kimi nəzərdən keçirilə bilər. Məhz buna görə də frazeosemantik sahə dil daşıyıcısı üçün intuitiv olaraq aydındır və onun üçün psixoloji reallıq səciyyəlidir. Frazeosemantik sahə də semantik sahə kimi, müstəqildir və dilin müstəqil yarım sistemi kimi fərqləndirilə bilər.

Bir sıra fərqlərə baxmayaraq, bütövlükdə müqayisə olunan dillərin frazeosemantik zaman sahəsi struktur etibarilə oxşardır. Müqayisə olunan dillərdə funksional-semantik sahələr sisteminin əlamətləri həmin dillərin hər birindəki təfəkkür kateqoriyalarının ümumiliyini, bununla da, dildən-kənar obyektiv gerçəkliyin münasibətlərinin, substansiyalarının özünəməxsus cəhətlərinin inikasının vəhdətini göstərir.

Tədqiqatın nəticələri temporallığın əsas səbəbini və temporal frazeoloji vahidlərin səciyyəvi cəhətlərini müəyyən etməyə imkan vermişdir. Tədqiq olunan müxtəlif strukturlu dillərdə frazeosemantik zaman strukturunun fərqli cəhətlərinin meydana çıxması hər bir dilin quruluşuna, onların kateqorial sisteminə, morfolojiyasına, sintaksisinə, leksikasına, sözyaradıcılığına və s. aid xüsusiyyətlərlə izah olunur.

Müqayisə olunan dillərin üçündə də temporallığın qrammatik ifadə vasitələri ilə yanaşı, leksik formalar da çoxsaylı qruplar təşkil edir və leksik səviyyədə zamanın adlandırılması baxımından böyük maraq doğurur.

Zaman anlayışının özü, onun dilçilikdə yeri, frazeoloji sistemdə əks olunması üsulları, bütövlükdə tədqiq olunan dillərin mədəniyyətinin əhəmiyyəti baxımından, aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir və bu mülahizələri əvvəlki elmi qənaətlərə əlavə kimi qəbul etmək olar:

Zaman kateqoriyası (temporallıq) universali səciyyəlidir.

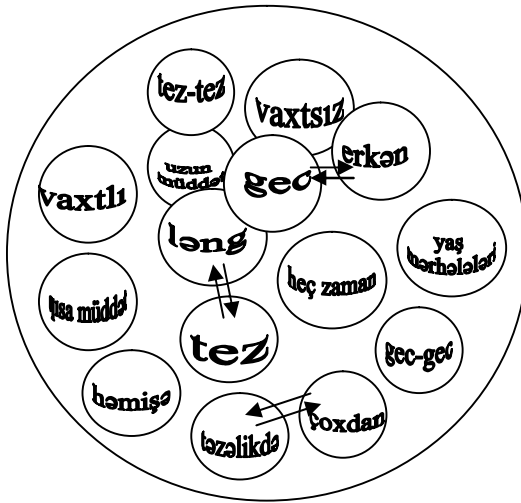
Zaman anlayışının başlıca xüsusiyyətlərindən biri, adətən, müstəqil səciyyəli hadisə olsa da, onun xüsusi substansiyaya malik olmamasıdır. Məhz xüsusi substansiyanın olmamasının nəticəsidir ki, zaman anlayışı hadisənin daxili parametri kimi dərk edilir. Buna görə də, zaman konseptini hadisələrin baş verdiyi xüsusi mühit, məkan kimi müəyyənləşdirmək olar.

Geniş mənada temporallıq zamanın dildə müxtəlif morfoloji, sintaktik, leksik və digər dil vasitələri ilə ifadə olunan, əsasında hərəkət və ya vəziyyətin zaman səciyyəsi dayanan konseptual kateqoriya kimi başa düşülür. Zaman kateqoriyası bu və ya digər xalqın həyatının və fəaliyyət ritminin mühüm göstəricisidir və onun mədəniyyətindəki

zamanın dəyərindən, insanların ünsiyyətinin tip və formalarından asılıdır. Bu kateqoriya ən əhəmiyyətli mədəniyyət kateqoriyası olmaqla müxtəlif mədəniyyətlərdə (xalqlarda) fərqli şəkildə təsvir olunur.

Zaman anlayışına münasibət və onu ifadə edən dil vasitələri mədəniyyətdən mədəniyyətə çox güclü dəyişir və bu da dillərin polixron və monoxron növlərə ayrılmasını şərtləndirir.

Dissertasiyanın nəticələri bir daha onu sübut edir ki, dil bütün səviyyələrdə zamanın xüsusiyyətlərini ifadə etmək üçün geniş üsul və vasitələr toplusu yaratmışdır. Həmçinin sübut olunur ki, temporallığın ifadəsinin leksik formaları ən çoxsaylı qrup təşkil edir ki, bu da tədqiqatçılarda zaman nominasiyasına böyük maraqla yaradır.



Azərbaycan dilində zaman frazeosemantik makrosahəsinin modeli və onun struktur xüsusiyyətləri

Şək. 3.1

1. “Gec” və “vaxtsız” sahələrin kəsişməsi: *Toydan sonra nağara, xoş gəldin, bayram ağa; Yetmişində yorğalamaq, Qırxında öyrənən, gorunda çalar.*

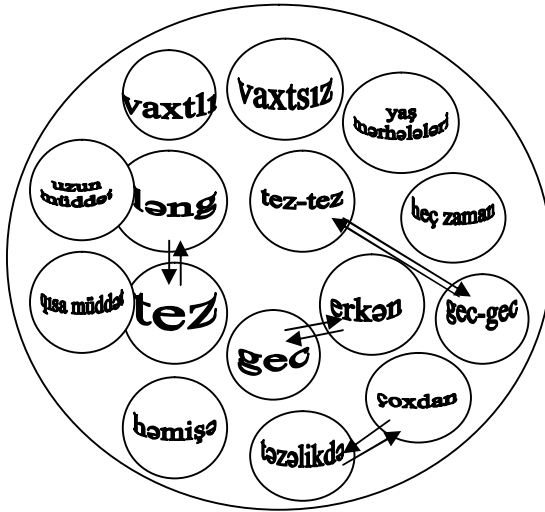
2. “Erkən” və “vaxtsız” sahələrin kəsişməsi: *Kişini tez qocaldar axşamdan yatan arvad.*

3. “Uzun müddət” və “ləng” sahələrin kəsişməsi: *Günü günə satmaq; Gəlin bəzənincə toy əldən gedər*

4. “Uzun müddət”, “ləng” və “gec” sahələrin kəsişməsi: *Ağır qazan gec qaynar.*

5. “Uzun müddət” və “tez-tez” sahələrin kəsişməsi: *Deyə-deyə dilimdə tük bitdi; Çala-çala çalağan olar.*

6. Antonim olan zaman mikrosahələri ox işarəsi ilə göstərilib: “gec” və “tez”.



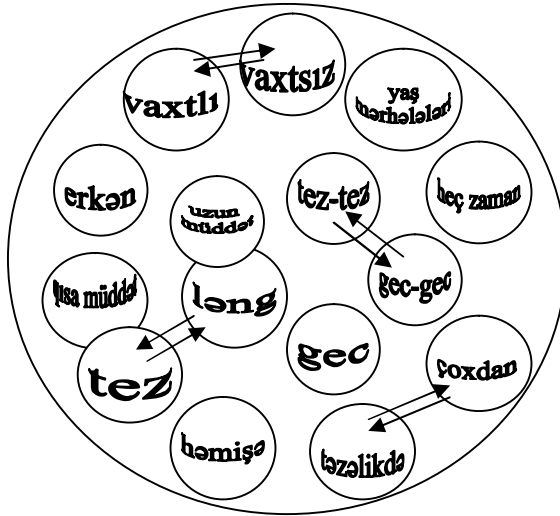
İngilis dilində zaman frazeosemantik makrosahəsinin modeli və onun struktur xüsusiyyətləri

Şək. 3.2

1. “Uzun müddət” və “ləng” sahələrin kəsişməsi: *Slow boat to China; Slow as a snail.*

2. “Qısa müddət” və “tez” sahələrin kəsişməsi: *Before the ink is dry; In the twinkling of an eye.*

3. Antonim olan zaman mikrosahələri ox işarəsi ilə göstərilib: “gec” və “erkən”, “tez” və “uzun müddət” və s.



Rus dilində zaman frazeosemantik makrosahəsinin modeli və onun struktur xüsusiyyətləri

Şək. 3.3

1. “Qısa müddət” və “tez” sahələrin kəsişməsi: *В мгновение ока; В один миг.*

2. “Uzun müddət” və “ləng” sahələrin kəsişməsi: *Тянуть лямку; Тянуть время.*

3. Antonim olan zaman mikrosahələri ox işarəsi ilə göstərilib: “çoxdan” və “təzəlikdə”, “tez” və “ləng”, “tez-tez” və “gec-gec” və s.

Tədqiqat işinin əsas müddəaları müəllifin çap olunmuş aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. О времени и некоторых особенностях лексико-семантического поля темпоральности // Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və Təhsil, 2009, № 9, s.156-163
2. Место фразеологии в языкознании и проблема системного изучения этой области // Tədqiqələr. Bakı: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2009, № 3, s. 69-77
3. Характеристика грамматической структуры темпоральных фразеологических оборотов // Elmi Xəbərlər. Bakı: ADU, 2009, № 5, s. 168-172
4. Семантический анализ фразеологических единиц, входящих в состав подгруппы «несвоевременность» фразеосемантического поля времени (на материалах азербайджанского, английского и русского языков) // Elmi Xəbərlər. Bakı: ADU, 2010, № 3, s. 159-163
5. Семантические особенности фразеологических единиц, входящих в состав подгруппы «своевременность» фразеосемантического поля времени (на материалах азербайджанского, английского и русского языков) // Dil və Ədəbiyyat. Bakı: BDU, № 3 (74), 2010, s. 53-58
6. Семантический анализ фразеологических единиц, входящих в состав подгрупп «рано» и «поздно» фразеосемантического поля времени (на материалах азербайджанского, английского и русского языков) / Международная конференция «Построение культурных мостов: Интеграция языков, лингвистики, литературы и перевода в образование». Алматы, 23-24 апрел 2010, с. 498-502
7. Zaman frazeosemantik sahəsinə daxil olan Azərbaycan, ingilis və rus frazeoloji vahidlərinin semantik təhlilində oxşar və fərqli xüsusiyyətlər / Ümummillî Lider Heydər Əliyevin sərəncamı ilə ali məktəbimizə universitet statusu verilməsinin 10-illiyinə həsr olunmuş “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” III Respublika Elmi Konfransının Materialları. Bakı: ADU, 15-17 aprıl 2010, s. 227-229
8. Структурно-семантические особенности фразеосемантической группы «долго» в азербайджанском, английском и русском языках // Труды, Приложение к журналу ВЕСТНИК Академии

образовательных наук Грузии. Тбилиси: 2010, № 2 (17), с. 52-56

9. Признаки темпоральности фразеосемантических групп «медленно» и «быстро» (На материалах азербайджанского, английского и русского языков / Mədəniyyət tədqiqatları: dilşünaslıq, pedaqoji və ədəbi aspektlər. Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları. Bakı: ADU, 25-27 noyabr 2010, с. 228-229
10. Структурно-семантические особенности фразеосемантической группы «долго» в азербайджанском, английском и русском языках // Хабаршы. Научный Журнал «Вестник», Министерство Образования и Науки Республики Казахстан, Евразийский Национальный Университет им. Гумилева, Астана, 2012, № 1 (86), с.299-303.

REFLECTION OF NOTION OF TIME IN THE PHRASEOLOGY OF THE
MODERN ENGLISH LANGUAGE
(compared with the Azerbaijani and Russian languages)

Summary

The dissertation work is dedicated to the complex study of reflection of notion of time in phraseology of the modern English language, as well as two other languages of the research.

The dissertation consists of an introduction, three chapters, conclusion and a list of the used literature.

The introduction substantiates the choice of the theme and its topicality, defines the aims and tasks of the research, and formulates its novelty, theoretical and practical significance.

The First Chapter entitled “Reflection of time phenomenon in linguistics” consists of two parts. The first part of Chapter 1 “Time and time cycles” analyses research of the Azerbaijani and foreign scientists involved in the fields of temporology and aspectology. Four models of Time that replaced each other in the history of cultures are presented in this part as well.

The second part of Chapter 1 “Phraseology in linguistics of the investigated languages” analyses different approaches of foreign and Azerbaijani scientists to the problem. Classification of the phraseological units in three languages is also presented in this part.

Chapter 2 of the dissertation entitled “Temporology. Grammatical characteristics of temporal phraseological units” consists of three parts. The first part “Grammatical means that express temporality in languages of the research” investigates and defines all grammatical means of temporality in three languages, pointing out the existing similarities and differences.

The second part of Chapter 2 “Basic factors of temporality in phraseological units” is dedicated to the selection of a group of phraseological units that comprise grammatical means of temporality found out in the previous part of the Chapter. These selected phraseological units are further presented as temporal ones.

The third part of Chapter 2 is “Grammatical structure of temporal phraseological units”. This part covers the research of grammatical structure of all temporal phraseological units selected in previous stages of the dissertation.

Chapter 3 entitled “Semantic characteristics of temporal phraseological units consists of two parts. The first part of this Chapter “Notion of the field. Functional-semantic field of temporality” is dedicated to the phenomenon first introduced by G.Ipsen as “semantic field”.

In the second part of Chapter 3 “Semantic feature softemporal phraseological unit staking into account polychromic or monochromic nature of the language” a model of phraseological-semantic field of time is presented for the first time in three languages of the research. Phraseosemantic macrofield of time consists of microfields, and each of them reflects one of time characteristics eg. “early”, “late”, “ longtime”, etc.

The conclusion summarizes the results of the investigation.

Çapa imzalanıb: 20.04.2012
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100. Sifariş № 26.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru